

dan uit een oppervlakkige lectuur ervan valt op te maken. Zelfs het misverstand kan nog van nut blijken te zijn bij het zoeken naar zin en betekenis: het leidt het werk van de duiding in onvoorziene banen. Al helemaal weet een creatieve, experimentele, nieuwe interpretatie de hermeneutische rijkdom te achterhalen: de overvloed aan mogelijkheden tot interpretatie zorgt ervoor dat er nooit een eind komt aan het werk van de hermeneutiek dat het leven zin geeft.

Door dit werk bewust te doen zorgt het subject van de levenskunst dat het zelf *hermeneutische macht* verwerft om niet van de duidingsmacht van anderen afhankelijk te zijn als het erom gaat de zin van het leven te vinden. In de duiding kan namelijk inderdaad macht schuilen, die op subtiële wijze tot uiting komt in interpretaties die niet als zodanig herkenbaar zijn, omdat ze de vanzelfsprekendheid van een waarheid pretenderen te hebben. Levenskunst maakt van het duidingswerk een doordachte bezigheid en legt het fundament voor een *autonome hermeneutiek*, die het subject in staat stelt om zelf iets van het begrijpen te begrijpen en zelfstandig betekenis te ontdekken in plaats van verder aan een heteronome, door anderen bepaalde hermeneutiek onderworpen te blijven – een element van de zelfzorg en een uiting van autonomie.

Maar het geprivilegieerde object van de autonome hermeneutiek is het eigen leven. Daarvoor heeft het subject een zekere afstand tot zichzelf nodig, want dat heeft het voordeel dat het als het ware vanuit een punt buiten zichzelf naar zichzelf en zijn eigen leven kan kijken, het geleefde leven kan recapituleren, de verbanden erin kan duiden en deze kan relateren aan het inzicht in het mooie en ware leven, dat het bestaan wezenlijke betekenis kan verlenen en een idee kan geven van het 'geluk'. Met behulp van duiding en interpretatie wordt de zin van het leven geconstitueerd, maar de uiteindelijke zin is misschien inderdaad het *mooie leven*. In die zin kunnen we opnieuw het klassieke en humanistische idee van 'het schone' bij de levenskunst betrekken, niet zozeer inhoudelijk maar eerder formeel gedefinieerd, zoals past bij de condities van de moderne tijd. Is er wel een leven mogelijk dat niet op het schone is georiënteerd?

Het doel van de levenskunst: jezelf een mooi leven bezorgen

~

Levenskunst is datgene wat resteert na het einde van de grote ontwerpen die de mensheid gelukkig moesten maken: de terugkeer tot het zelf, tot het afzonderlijke individu, dat opnieuw begint zichzelf vorm te geven, het leven vorm te geven en niet de oude illusies te koesteren.

Levenskunst, dat is de wedergeboorte van het individu, dat eens, ten tijde van de grote utopieën, in de apothecose van de maatschappij ten onder dreigde te gaan en dat nu gedwongen is om in het tijdperk van de afwezigheid van grote verwachtingen zijn leven zelf te leiden. De filosofie van de levenskunst bevestigt de betekenis van het individu, maar de nadruk op het *individuele*, op de zelfstandigheid van het individu, mag niet worden vervaard met de versterking van een nieuw *individualisme*, een gefixeerdheid van het individu op zichzelf. Dit laatste wil de levenskunst niet in de hand werken, niet om morele redenen, maar omdat ze inziet dat alle egocentriciteit domme bekrompenheid is, die de betekenis van het feit dat je op anderen bent aangewezen en in de maatschappij bent ingebed voor de realisering van het individuele leven miskent. Naar levenskunst streeft het individu dat zich niet door individualistische arrogantie laat leiden maar dat zijn best doet zichzelf te leiden, een doordachte relatie met zichzelf te krijgen, hechte relaties met anderen aan te gaan en mee te werken aan het inrichten van de maatschappij.

Zo opgevat brengt de vorming die het individu zichzelf laat ondergaan ons op het begrip dat door Michel Foucault in het kader van zijn studies over de antieke filosofische levenskunst is geformuleerd en dat zo enorm veel belangstelling heeft gewekt: *esthetiek van het*

bestaan.^{*} Het begrip heeft een reeks aspecten, die verantwoordelijk zijn voor de zware indruk die het maakt, maar die toch allemaal onmisbaar zijn voor een doordachte levenskunst. Die kan zich pas daar ontplooiën, waar het individu de kunst verstaat om een eigen macht te laten meespelen en zich daardoor van een vrije ruimte te verzekeren. Het al eerder genoemde begrip *autonomie* komt hier op nieuw naar voren als eerste aspect van de esthetiek van het bestaan, als het idee van een andere macht, als macht van de zelfreflectie – macht die het zelf op zichzelf richt, die het doordacht gebruikt en die het ook naar buiten weet te richten, tegen de bevoogding door heteronome machten. Het is de introductie van een ander type macht dat in de levenskunst werkzaam wordt, een macht van een hoger type, namelijk de macht in je macht krijgen, de enig mogelijke en zinvolle ‘supermacht’. Als macht eruit bestaat dat je over mogelijkheden beschikt om iets of iemand te beïnvloeden, dan kan dat ook tot uitdrukking komen in het beïnvloeden van de macht zelf, en een element van de reflectie neemt daarbij de vorm aan van een terugbuigen van de macht naar zichzelf. Het kan niet gaan om het nietsontziende botvieren van je eigen vrijheid tegenover anderen, veeleer moet over de eigen machtsuitoefening worden nagedacht; de doordachte kunst houdt de macht over de macht overeind, ziet erop toe dat hij terughoudend wordt ingezet en let op omkeerbaarheid. Autonomie gaat gepaard met eigen verantwoordelijkheid; het is geen kwestie van *excessieve* macht, maar van *ascetische* macht: zelfs je eigen machtsdrift in je macht hebben.

Op die basis kan de esthetiek van het bestaan – een tweede aspect van het begrip – omschreven worden als werken aan de stijlvolle *vormgeving van het bestaan*, waardoor het leven zelf een kunstwerk wordt. De vormgeving van het eigen bestaan legt de grondslag voor de esthetiek als een ander type ethiek, dat een antwoord vormt op het verdwijnen van de verplichtingen van de moraal van het ‘gij zult’. Aan de kunstzinnigheid in deze esthetiek ligt een creatieve verbouwing van het zelf met zichzelf ten grondslag, die met gebruikmaking van de analogie van kunst en levenskunst kan worden beschreven.

* Vgl. Wilhelm Schmid, *Auf der Suche nach einer neuen Lebenskunst. Die Frage nach dem Grund und die Neubegründung der Ethik bei Foucault*, Frankfurt am Main (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft) 2000.

Het zelf structureert en vormt het materiaal dat het eigen leven is, laat dat werk niet meer over aan een anoniem ‘gij zult’, maar voert het uit naar eigen verkiezing, om het leven stijl en vorm te geven en een bestaan te verwezenlijken waarin maat wordt gehouden (productie-esthetiek). Een speciaal aspect van die vormgeving kan de uiterlijke voorstelling van het bestaan zijn, de manier waarop het bestaan zich voordoet aan de anderen, door wie het weet beoordeeld wordt (receptie-esthetiek).

De *akt van het kiezen* zelf is het derde aspect van de esthetiek van het bestaan. Door Foucault wordt die esthetiek in aansluiting aan de conceptie ervan in de Oudheid, bijna als identiek gezien aan de ‘persoonlijke keuze’. De keuze staat centraal, want zij is de sterkste uiting van autonomie; met behulp ervan laat het zelf de maxime van kracht zijn waarmee het zijn houding fundeert en regels stelt aan zijn gedrag, om zo zijn leven vorm te geven. Daaruit volgt niet dat er altijd en onder alle omstandigheden vrij zou kunnen worden gekozen, maar zelfs op het gebied van datgene wat moet worden geaccepteerd, kan er een keuze worden gemaakt aangaande het gebruik dat ervan kan worden gemaakt en de manier om daarmee om te gaan. Met de keuze die het subject zelf maakt, wordt de esthetiek van het bestaan wetgeving aan jezelf; het subject ontwikkelt zijn ‘gij zult’ zelf.

De keuze is geen willekeurige keuze, want ze wordt gemaakt op basis van de oordeelskracht waar het subject naar streeft en die aldoor weer opnieuw moet worden ontwikkeld in het discours, in de met kracht van argumenten gevoerde discussie over de voorwaarden, mogelijkheden en criteria voor de keuze; maar ook oordeelskracht op basis van gevoel voor de verbanden waar het op aankomt en waar rekening mee moet worden gehouden. Zo wordt de esthetiek van het bestaan onder haar vierde aspect het begrip voor *gevoeligheid en oordeelskracht*, en men zal wel nauwelijks meer kunnen volhouden dat er op esthetiek geen ethiek kan worden gefundeerd: waarop zou die anders gefundeerd moeten worden? Omdat het vermogen tot zinniglijk waarnemen een grote rol speelt bij het ontwikkelen van gevoeligheid, kenmerkt de esthetiek van het bestaan zich hierdoor dat ze zin en zinnelijkheid in al hun barokke rijkdom ontplooit, ze zelfs systematisch uitwerkt en ook dat als werk aan het zelf en als een levenswerk beschouwt. Maar het gaat niet alleen om de gevoeligheid van het fijnbesaarde subject, maar in bredere zin ook

om politieke gevoeligheid, die ook de maatschappelijke verhoudingen opmerkt die van belang zijn voor de levensmogelijkheden van het zelf en van de anderen.

Maar het vijfde en voornaamste aspect houdt in dat je je eigen bestaan het 'profiel van een zichtbare schoonheid' verleent – er is inderdaad van het *realiseren van schoonheid* sprake als Foucault het heeft over de esthetiek van het bestaan: het gaat erom het bestaan 'een zo mooi mogelijke vorm te geven' en zelf te werken aan de 'schoonheid van het eigen leven'. Daarmee keert het idee van het *schone* terug in de discussie over esthetiek, waaruit het een tijdlang verdwenen was, want de kunst van de avant-garde wilde na de ervaring van de wereldoorlogen in de 20ste eeuw expres 'niet mooi' zijn, en de discussie over esthetiek is haar hierin gevolgd en heeft het idee van het *schone* totaal opgegeven, terwijl het alledaagse spraakgebruik er onverminderd, zij het vaag over bleef spreken. Maar we kunnen ons niet op Foucault beroepen als het gaat om een antwoord op de vraag wat in verband met de esthetiek van het bestaan onder het *schone* moet worden verstaan, want hij definieerde dit begrip niet nader. In de geschiedenis van het *schone* zijn er daarentegen legio definities; alleen al in de geschiedenis van de nieuwe en de moderne tijd was 'mooi' onder andere de regelmatigheid van proporties en de doelmatigheid van hun ordening (Berkeley), de volmaaktheid van zintuiglijke kennis (Baumgarten), de direct zintuiglijke indruk, die een teder gevoel teweegbrengt (Burke), datgene wat 'zonder begrip algemeen in de smaak valt' (Kant), of het 'hoogste teken van macht, namelijk over het tegengestelde' (Nietzsche).

Voor de levenskunst en de esthetiek van het bestaan komt het erop aan het begrip van het *schone* opnieuw te definiëren, en wel op een manier die voor de bepaling van het *schone* en de wedergeboorte ervan van belang zou kunnen zijn, maar die in elk geval noodzakelijk is voor de filosofie van de levenskunst. Deze definitie heeft zowel een ethische als een esthetische dimensie: mooi is datgene wat *volledig aanvaardbaar* lijkt. Iets is *volledig aanvaardbaar* wanneer het in een individueel perspectief staat dat geen aanspraak kan maken op algemene geldigheid, en een betrekking heeft tot het subject zelf, tot zijn leven, tot anderen, tot toestanden, tot dingen en objecten, vormen en inhouden, waarmee op een gegeven moment een hechte relatie wordt aangeknoopt, die niet de niet-relatie van de onverschill-

igheid is. De esthetiek van het bestaan geeft dus het karakteristieke aan van een bestaan, dat – in de ogen van het individu zelf en in de ogen van anderen – volledig aanvaardbaar en in die zin mooi lijkt. Maar dat mag niet tot een *esthetisch misverstand* leiden: de eigenlijke macht van de schoonheid is daarbij niet gelegen in de perfectieoning, gladder afwerking en harmonisering van het bestaan, maar in de mogelijkheid om het volledig te aanvaarden. Het is absoluut niet zo dat alleen het prettige, plezierige of, zoals men het aan het eind van de 20ste eeuw graag noemde, het 'positieve' aanvaardbaar kan zijn; ook het onaangename, pijnlijke, lelijke, 'negatieve' kan dat zijn. De esthetiek van het bestaan omvat ook het mislukken, doorslaggevend is of het leven in zijn geheel volledig aanvaardbaar lijkt.

Als het motief om het leven überhaupt vorm te geven op de korte duur van het leven berust, dan berust de impuls om het een *mooie* vorm te geven op het verlangen naar de mogelijkheid om het ten volle te kunnen aanvaarden. Want alleen dan wordt het zelfrespekt versterkt dat, ook als de omstandigheden tegenzitten, enorme krachten kan laten vrijkomen. Tegenover het zijn van het geleefde leven speelt een zelfgekozen moeten een rol met het oog op een mogelijk leven, een idee over het eigen leven dat volledige aanvaarding mogelijk belooft te maken – als je daarbij achterbleef, zou dat leiden tot verlies van je zelfrespekt. Het *schone* is de leidster en de 'speciale attractie' die het leven opnieuw richting kan geven: mooi is datgene waar het individu ja tegen kan zeggen. Tegen die achtergrond kan de fundamentele imperatief van de levenskunst worden geformuleerd, die elke stap van het individu in het perspectief van het totale bestaan plaatst en die alleen het individu zelf van kracht kan laten zijn, een *existentiële imperatief* richt je leven zo in, dat je er volmondig ja tegen kunt zeggen.

Slechts als een esthetisch, namelijk volledig aanvaardbaar fenomeen is het bestaan, in aansluiting aan Nietzsche, 'gerechtaardigd'. In die zin geeft de esthetiek van het bestaan antwoord op de vraag naar de zin van het leven, die in de 20ste eeuw zo'n verbazingwekkende hoogconjunctuur heeft beleefd en bijna elk individu in de moderne maatschappijen in zijn greep kreeg. Want die vraag zou wel eens identiek kunnen zijn met de zoektocht naar het volledig aanvaardbare; hij kwam op, toen veel aanvaardbare dingen die zonder vragen in vormen en inhouden van de traditie, de godsdienst en de

cultuur waren vastgelegd, problematisch werden. Datgene waar het individu naar op zoek is, is datgene waarvoor het de moeite waard is om te leven, het *schone* waarvoor het bereid is met zijn leven in te staan. Datgene wat met het begrip 'geloof' wordt aangeduid vormt zelfs een bastion van het volledig aanvaardbare, ook in seculier opzicht en met betrekking tot het individu: in het persoonlijke geloof is al het aanvaardbare van een individuele esthetiek van het bestaan verzameld, waarnaar de levenswandel zich kan richten: het vormt de toetssteen waaraan het eigen leven steeds weer moet worden getoetst en beoordeeld. Maar als het leven in de vorm waarin het geleefd wordt niet volledig aanvaardbaar is, moet het veranderd worden, want er bestaat slechts deze ene 'zonde tegen de Heilige Geest': een leven leiden waar je niet volmondig ja tegen kunt zeggen.

Het volledig aanvaardbare leven is tegelijk het 'ware leven', dat ook tegen tegenstand, vijandschap en onderdrukking in kan worden geleefd. Het idee dat dit onbetwisbaar een persoonlijke dimensie heeft en daar eigenlijk ook niet bovenuit komt, miskent de explosieve kracht van het ware, mooie leven. De esthetiek van het bestaan kan ook in *politiek* opzicht een argument zijn om aan maatschappelijke verhoudingen te werken die misschien aanvaardbaarder zijn dan de huidige, en die op hun beurt weer een aanvaardbaarder bestaan mogelijk zouden maken. Als er sprake is van het aanvaardbare, dan is daarmee volstrekt nog niet gezegd dat het bestaande ook het aanvaardbare is – het aanvaardbare kan zich veel eerder onderscheiden van het bestaande, dat als niet volledig aanvaardbaar wordt ervaren, en een idee van het mogelijke andere concipiëren, dat mooi wordt gevonden en een erotiserend effect heeft. Maar zonder het volledig aanvaardbare is er geen erotiek van het bestaan en geen erotische verhouding tot het werken aan veranderingen. Het zou daarom niet zinvol zijn om de 'negatie' tot de enig legitieme houding te verheffen, zoals lange tijd gedaan werd, en de 'affirmatie', die zonder twijfel met het volledig aanvaardbare verbonden is, als loutere 'instemming met de wereld' totaal te verloochenen. Het is belangrijker om de blinde affirmatie door *verlichte affirmatie* te vervangen, waarvan het schoonheidsbegrip er niet toe dient om problemen te verdoezelen en compensatie te zoeken.

Vooropgesteld dat dat zo is, kan de levenskunst zich er toch toe zetten om het leven door het werken aan een esthetiek van het be-

staan 'mooier te maken', wat men toch al graag van haar zegt. Levenskunst kan – tegen de achtergrond van de genoemde aspecten – betekenen *dat je jezelf een mooi leven bezorgt*, in de zin van: het leven aanvaardbaarder maken en daarvoor werken aan jezelf, aan je eigen leven, aan het leven met anderen en aan de omstandigheden die dit leven bepalen. Autonomie, stijlvolle vormgeving van het bestaan, de akt van het kiezen, sensibeleit en oordeelskracht, het realiseren van schoonheid: al die factoren komen hierin overeen, dat ze bijdragen tot een *vervuld leven*, dat volledig aanvaardbaar is. Dat leven bestaat niet alleen uit gelukkige momenten, tegenstrijdigheden zijn er niet uit uitgebannen, maar in het gunstigste geval in een gespannen harmonie bijeengebracht; het hoeft niet per se te gaan om datgene wat men een gemakkelijk leven noemt, eerder om een leven vol moeilijkheden die overwonnen, ja zelfs opgezocht moeten worden, vol weerstanden, complicaties, onberingen, conflicten die moeten worden uitgeworpen of verduurd – alles wat gewoonlijk niet tot het goede leven en tot het geluk wordt gerekend. Pas in de benauwenis licht het *schone* op.

In elk geval betekent het mooie leven niet het *moderne consumptiegeluk*, dat leeft van de spiraal van het verbruik en het verslijten, niet alleen van goederen maar ook van relaties, meestal voorgesteld als een permanente aangename toestand, vol lust, zonder verdriet, vol nietsdoen, zonder werk – een toestand die de meesten niet bereiken, reden waarom ze ongelukkig zijn, terwijl degenen die hem wel bereiken ook niet te benijden zijn, want je kunt niet even op adem komen van dit geluk. Voor zover het begrip 'geluk' nog een rol speelt voor het anders-moderne mooie leven, gaat het eerder om het herwinnen idee van het *klassieke, autieke geluk*, dat verwijst naar de aristotelische en epicureïsche eudaimonia en naar de stoïsche beattitudo: het berust op de toe-eigening van zichzelf en de autonomie van het individu, dat ideële goederen veel meer waard vindt dan materiële en dat een leven leidt dat zijn eigen lusten en genietingen kent, vooral namelijk lusten van het gebruik die uit een ascetische inspanning voortkomen, uitgaande van een keuze die het individu maakt om het 'beste leven' te realiseren. Maar anders dan bij het klassieke concept en aansluitend bij romantische voorstellingen staat het subject van de levenskunst in een andere moderne tijd ook open voor het *tychische geluk*, het goddelijke toeval, de *tuche*, het moment dat het

zelf slechts in beperkte mate kan scheppen maar waarvoor het op het bewuste moment gereed moet zijn. Dat geluk is er een dat voor een ogenblik de tijd doet vergeten en van de onooglijkste plek het universum maakt, een mooi ogenblik dat de maat, het bestaan en zelfs de geschiedenis laat springen en waarover je, als je er al over kunt praten, slechts teder dus dichterlijk kunt spreken, een persoonlijk, absoluut geen publieke aangelegenheid. Dat ogenblik beleven en ten volle genieten en argeloos weer laten gaan behoort tot de levenskunst, waarvoor het onbelangrijk is of ze neerbuigend met het 'solipsisme van het tegenwoordige moment' wordt geassocieerd. Ook al heeft de levenskunst weinig uitstaande met de gangbare voorstellingen over een gemakkelijk leven, ze laat het gelukkige moment toch onbetrokken tot zijn recht komen, en het subject van de levenskunst schroomt niet om zichzelf ook in deze heel gewone betekenis bij gelegenheid – een mooi leven te bezorgen.

Herkomst van de teksten

'Uitstapje naar de filosofie': het schilderij van Edward Hopper en

Wachten op het leven en de zoektocht naar een nieuwe levenskunst

Uit: Wilhelm Schmid, *Philosophie der Lebenskunst*, 1998, p. 15-26; hier en daar gewijzigd.

Enkele fundamentele vragen over de levenskunst en het eindargument

Uit: Wilhelm Schmid, *Philosophie der Lebenskunst*, 1998, p. 88-94; hier en daar gewijzigd.

Het werk van de zorg: het net der gewoontes knopen t/m

Aanvang van de levenskunst: gelatenheid

Uit: Wilhelm Schmid, *Philosophie der Lebenskunst*, 1998, p. 325-398; hier en daar gewijzigd.

De levensstijl van het ecologische zelf

Uit: Wilhelm Schmid, *Philosophie der Lebenskunst*, 1998, p. 430-435; hier en daar gewijzigd.

Levenskunst in cyberspace

Uit: Wilhelm Schmid, *Philosophie der Lebenskunst*, 1998, p. 133-139; hier en daar gewijzigd.

Fitness? Wellness? Gezondheid als levenskunst

Tekst gebaseerd op een voordracht aan de Evangelische Akademie Nordelbien, Bad Segeberg, januari 2000, op een congres over sportwetenschap van de universiteit van Hamburg.